

# ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՔ

## Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆՔԻՆ

### ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԻՒՍԱՅԻՈՑ

ՅԱՂԱԳՅ ԲԵՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԳՐՈՑՆ

(Շար. տես Բազմավեպ էջ 138)

Մխիթարեանց Մատենադարանին Ձեռագրերներուն 1295րդ թիւը կրողն է սա. մեծագիր հատոր մը կաշեկազմ, լաւ հանգամանքներով պահուած: Մեծութիւնն է՝ 30 հր.մեղր, լայնութիւնը՝ 20 հր.մեղր, և թանձրութիւնը 4, 5 հր.մեղր:

Ունի 240 թերթ, 480 էջ գրութեամբ, բայց տեղ տեղ միջանկեալ պարագ թուածներով:

Թուղթը բամբակեայ է. գիրը գեղեցիկ, նոսր երկւիւն, և ըստ երեւոյթին՝ երկու տարբեր գրիչներու արտադրութիւն:

Յայտնի չէ թէ երբ է գրութեան ժամանակը: Սկզբը կը կարգանք միայն՝ թէ գնուած է այն և Պոլսոյ մէջ՝ 29 դրուշի՝ ՌՄԼԸ (1789) թուին. և նաև՝ թէ

« Չայս գիրս երբ ընդ իւր ի կոստանս « դիւնապոյտ ի վեհեմտիկ ի վանս սրբոյն « Ղազարոս՝ Վ. Հ. Ղազարս վարդապետն մեր « ինձիմեան 1790, ՌՄԼԹ, ի Հոկտեմբեր « թի 8: »

Որով կ'ընանք ենթադրել, թէ 18րդ դարու կամ աւելի առաջ ժամանակի գրութիւն եղած ըլլայ այն, ինչպէս պիտի ցոյց տամ զեռ աշխատութեանս վերջերը:

Առաջին եօթը թերթերը մանրիկ միասին գրերով կը ճառեն՝ թէ ի՞նչպէս բռնաբարութիւնը ծագում առած է, և թէ ինչ տեսակ փորձերով հիւանդութիւններու դէմ դեղեր հնարած են հին բժշկանքը: Սոյն գրութիւնը գրեթէ բոլոր բժշկականներու սկիզբը գետեղած են ընդօրինակչներ, և քաղուած է միշտ Հիպոկրատէն կամ Գաղիանոսէն:

Յետոյ կը սկսի Ամիրտովամի Օդոս Բժշկարանը գործը, ինչպէս ցոյց կու տայ

անոր Յառաջարանին Յիշատակարանը՝ զոր մէկէ աւելի անգամներ հրատարակած եմ<sup>(1)</sup> և է այսպէս.

« Յայսպէս գիրքմն շինեցի ես անպիտան « և անարման նուառ ծառայս աստուծոյ « ամերսովպս թիւին ամապիտան, ի մայս « յաջադաքն ի ֆիրիպայ ի բընակնուս « քանս հայոց ԶԺՆ ամին, և ամայն ի « զեկտեմբերիս ին ին, օրն հիմկաբթի... « և Չայս գրոցս անունն անուանեցաք Օդոս « Բժշկարան, որ տաշիկն քիֆայերի տիպ « ասէ »:

Ամիրտովամի սոյն Յառաջարանին մէջ իր մասին ալ կու տայ կենսագրական ծանօթութիւններ, զորս իւր վրայ խօսած Ներքոյիսանիս մէջ գետեղած եմ հերու<sup>(2)</sup>, և կը կնքէ զայն՝ ըսելով.

« Թարգմանեալս պատուաւսն թշկարանս « ի բուսակնիս Հայոց, ԶԺԸ ամին, Դեկ « տեմբերի ԻԶ, որ ծնունդ էր փրկյիս այս « ազգեաց հայրովն. ի կարողիպատարեան « տէր Ընտապիսին, և Եպիսկոպոսարեան « Տէր Յովակիմին, որ կարգալք և օրինա « կէր, բողոքիսն մեղաց խնդրեցի ի Քրիս « տոս, Թարգմանոյի գրոցս Ամիրտովա « րին, և տատուած զձեզ յիշէ, ի միս « անգամ գորտատն. ամէն »:

Իմ հրատարակածիս և այս ձեռագրին միջև թէ և կան փոքրիկ տարբերութիւններ, բայց թուականները նոյնն են, և առաջինը (1466)՝ ցոյց կու տայ « օդոս թշկարանս » ին սկզբնաւորութեան, և երկրորդը՝ (1469) աւարտման ժամանակը:

Ամիրտովամի այս Յիշատակարանէն անմիջապէս յետոյ կը կարդանք խրատներ՝ տարբեր գրով, որ կը նմանի սկզբնական վեց թերթերու գրութեան, և արձանագրուած է անկասկած՝ բուն բժշկարանի ընդօրինակութեան վերջը:

Ամիրտովամի Անգրապ Անպիտանուն

(1) « ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՑ » 1889 էջ 108 – 111. և 201 – 203. և 377.

(2) « ԵՆԲՐՈՂԵԱՆ ԱՄԻՐՏՈՎԱՄԻ ԱՄԱՍԻԱՅԻ ԲԺՇԿԻՆ ԱՆՈՐ ՄԱՆՈՒՄ 425րդ ՅԵՐԵԱՐԱՐԱՆԻ ԱՌԻՒՒ » ի ՏՊՔ. Վահրամ Յ. Թորոսեան և Պոլիս 1921 ա. Զարեան.

աշխատասիրութիւնէն առնուած է այն, և կը կրէ՝

« Խրատ վարպետաց, որ ասացեալ են ա-  
« շարիրտաց ուսանողաց » վերնագիրը, և  
է այսպէս.

« Առէ Բուկրատ, և Գեղիանոս, թէ ով  
« որ կուզէ կատարեալ բժիշկ լինի, և  
« հիւանդի պէտ անէ, պարտ է որ յառաջն  
« աշակերտի, ապա վարպետ լինի. զա-  
« ղէկն և զվատն գիտենայ և ուսանի, թէ  
« որպէս պիտ կռռնեն, և ապա նորա  
« հեշտ կու լինի:

« Եւ այլ ով որ ուզէ որ կատարեալ  
« հէքիմ լինի, յառաջ պիտի որ զդեղե-  
« րուն կեւպն ճանաչէ, և ապա զբնու-  
« թիւնն իմանայ, զերակն և զդարուրէն  
« ճանաչէ, և այլ նշաննի որ ի հիւանդն  
« երեւի, և զդեղերուն շինեմ ի վարպետէ  
« տեսնու, և ինքն այլ թէրնիպա ունենայ,  
« և զամէն դեղ յիր տեղն տայ որ զեն  
« է՛անէ. և զինչ որ անէ՝ ձրի է՛անէ,  
« որ մարդկան փնա չի գործէ:

« Եւ բժիշկն խելօք և հարկէոր և  
« հնազանդ և խրատատու պիտի. և ար-  
« բեցող, ազա՛հ և թամահի չպիտի. աղքա-  
« տասէր և ողորմած, հաւատարիմ և  
« աստուածապաշտ և սուրբ մարդ պիտի.  
« և զհիւանդին ցաւն չիմանայ՝ նա դեղ  
« չառնէ, որ զիր անունն չի կոտորէ. և  
« թէ յիմար լինի նա, լաւն այն է որ չի  
« տանեն առ հիւանդն, և ոչ զնա բժիշկ  
« համարին »:

« Եւ այլ գիտացիր որ ե իրք պէտք  
« է բժիշկին. Ա. որ իմանայ զօդն քա-  
« զաքաց. Բ. որ իմանայ զեղանակն. Գ.  
« որ իմանայ զհիւանդին զմահն և զկեանսն.  
« Դ. որ իմանայ զհիւանդորութեան պատ-  
« ճառն և զբնութիւն հիւանդին. Ե. որ  
« իմանայ զդեղին բնութիւն և զօրութիւնն:  
« Եւ թէ զայսոսիկ իմանայ և ի միտ  
« առնէ՝ բժիշկ է կատարեալ, և թէ է՛է՝  
« ոչ է բժիշկ իմաստուն, և ոչ ունի մասն  
« բժշկութեան:

« Որպէս հրամայէ Ամիրսոփլաթ բը-  
« ժիշկն թէ՝

« Եղիւր հետևող իմաստութեան հետ,

« Եթէ է՛ ուսանիս բժիշկ ես անգէտ.

« Լինիս դու իմաստուն արա՛ բանիս պէտ,  
« Գորոցս անունն է անգէտի անպէտ »:

Թէ ով է այս կտորին զբիշը՝ յայսինի  
չէ. յաջորդ էջին վրայ կարդացուած  
նոտանաւոր մը ինձ կասկած կու տայ՝  
թէ մի՞ զուցէ Պոլսեալ Սիբաստացի բը-  
ժիշկն եղած ըլլայ այն. որովհետեւ ինչպէս  
ցոյց տուած եմ ատենօք<sup>(1)</sup>, այս բժիշկը  
Ամիրսոփլաթի գործերը խնամով ընդօրի-  
նակած ու պահած է, և անոնց շնորհիւ ալ  
մեծաքանակաւ բժշկութիւն մը բերի. այդ  
նոտանաւորը շատ անգամ հրատարակուած  
է, ուստի աւելորդ կը համարիմ զայն  
ներկայացնել<sup>(2)</sup>:

Խնդրի է միայն զիտնալ, թէ այս ոտա-  
նաւորին գիրը Պոլսեալ թէ ձեռագիրն է  
թէ ուրիշի մը: Տարիներ առաջ Կ. Պոլսոյ  
Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցիին սեպական  
օգուտ թժկոյրեան մէկ օրինակը ծանօթա-  
ցուցած պահուս՝ յայտնած եմ թէ անի  
վերաբերած է Պոլսեալ Սիբաստացիին,  
դատելով անոր մէջը գտնուած Յիշատա-  
կարան մը՝ զոր այս բժիշկը գրած է<sup>(3)</sup>  
նոտանաւորէն յետոյ: Ես չեմ կարծեր թէ  
Ս. Ղազարի այս բժշկարանին մէջը գրուած  
յաւելումները Պոլսեալի ձեռքով եղած  
ըլլան, վասն զի Պոլսեալ 1630 թուա-  
կանին կը վերաբերէր. ուստի հարկ է  
ընդունիլ, թէ օտարի մը գրածն է վերո-  
յիշեալ մէջբերումներս, և այդ օտարն ալ  
թերեւս բժշկութեան տեղեակ մէկը:

Այսքան առ այժմ ենթադրութեամբ  
գրելով այս մասին՝ կը փութամ ըսել, թէ  
Օգոստ թժկոյրեան վրայ երկարաբանել  
հարկ չեմ տեսներ, քանի որ շատ ու շատ  
անգամներ թէ՛ ես և թէ՛ ուրիշներ, մա-  
նաւանդ Հ. Չ. Յոփանեան, իւր Հեռա-  
գոտորիքը՝ Նախնեաց Գամկօրեկի վրայ »  
ընտիր աշխատութեանը մէջ խօսած է  
մանրամասն:

(1) « ԶԱՅԻՄ ԱՄՍՈՐԵԱՅ » 1899, էջ 112–113.

(2) « ԱՆԴ » 1899, էջ 111.

(3) « ԱՆԴ » 1899, էջ 110–112.

Զեռագիրը իւր Յառաջարանութենէն յետոյ կը դնէ Բժշկարանին պարունակած նիւթերուն ցուցակը, և ապա կը գրէ բուն գործը, որ կ'աւարտի 286րդ էջին վրայ:

Վեց պարապ թերթերէ յետոյ կը սկսի Ամիրտովվաթի Ախրապատիւը, որ այրուրենական կարգաւ բառարանաձև գիրք մ'է ընդարձակ, և կը ճառէ Դեղարանութեան վրայ:

Մարցուր և ընտիր գրերով է ամբողջ գործը, որ պիտի կրնայ ծառայել ուրիշ օրինակներու հետ բաղադատութեան, եթէ երբեք զայն տպագրելու փափաք մը յանկարծ օր մը ծագի մեր մէջ:

Զեռագրին մնացեալ մասը 431էն մինչև 480 էջը կը գրաւէ ակտերու դարմանումին վրայ խօսող բուսական ընդարձակ գրուած մը, որուն վերնագիրն է՝

« ԳԻՐԳ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՏՈՒՄԱՐԻ », ըսկիզբն ունենալով իւր պարունակած նիւթերուն ցուցակը, զոր կը բաղկացնեն 50 գլուխ:

Այս ցուցակը յար և նմանն է այն ցուցակին՝ զոր 1914ին ողբացեալ Շաւարշ Ծ. Վ. Սահակեան, Եւդոկիոյ նա հաստակ Առաջնորդն ինձ ուղղած մէկ աշխատութեան մէջ հրատարակեց, յայտնելով նաև թէ « Գիրք բժշկութեան Տոմարի »-ն՝ երկասիրութիւնն է Պունեսաթ Սեբաստացի բժիշկին<sup>(1)</sup>:

Ըստ այսմ կրնանք ընդունել, թէ այս գրութիւնը 17րդ դարու գործ մ'է ըստ Շաւարշ վարդապետի աշխատութեան ունեցած մէկ Յիշատակարանին, որ կ'աւանդէ թէ՛ Պունեսաթ զայն թարգմանած է՝ « Ի թվականութեանս Հայոց Ռէթ ամին (1630), Ի Տաճկաց Ի Հայո »<sup>(2)</sup>. ուստի Ս. Ղազարի այս Զեռագրին ալ կրնանք գտնէ այս թուականէն շատ վերջը ընդօրինակած սեպել, և բաւական ալ առաջ 1789էն, որ է՝ ձեռագրին գնուած տարին:

Պունեսաթ Սեբաստացի բժիշկը, որ Հայ բժշկական պատմութեան մէջ անունովը միայն մեզ ծանօթ էր, ես (Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին սեպական « ()-դոստ բժշկութեան » օրինակին ունեցած մէկ Յիշատակարանին վրայ յենլով) Զանացած եմ ցոյց տալ՝ թէ նա մօտաւորապէս ապրած ըլլալու է 1575 – 1650ի ժամանակամիջոցին մէջ<sup>(3)</sup>. Նոյնը հաստատեց Շաւարշ վարդապետ իմ իրեն վերոյիշած գրութեանս մէջ, յաւելլով նաև՝ այս բժիշկին 1624 – 1632 թուականներուն պարբերաբար ունեցած արկածալից կեանքը և աստանդական թափառ գալը՝ Սամսոն, Ամասիա և Մարզուան քաղաքներուն մէջ:

Ուրեմն՝ այս տեղեկութիւններով՝ Ս. Ղազարի Զեռագրին շատ շատ բուն գիրք (ոչ թէ յաւելուածները) կրնան Պունեսաթին եղած ըլլալ, այն ալ « Գիրք բժշկութեան Տոմարի »-ին թարգմանութենէն, 1630էն յետոյ: Պունեսաթ Սեբաստացի, ինչպէս ես ու Շաւարշ վարդապետ յայտնած ենք, Ամիրտովվաթի գործերուն սիրահար, ընդօրինակած է զանոնք ճանիցս, և անոնց կցած է միշտ նաև իւր թարգմանած գործը:

Ս. Ղազարի ձեռագրին մաքրութիւնը, մանաւանդ անսխալ աստիճանները այս ենթադրութիւնն ինձ ընել կու տան, որ թե՛ ըստ մէջի յաւելուածներն ալ նոյն ինքն Պունեսաթինն եղած ըլլան, բայց տարբեր գրով, որ կը մօտենայ շեղագրի:

ՏՈՒԹ. ՎԱՐՈՒՄ Բ. ԹԱՐԿԱՄԵԱՆ

Վեհտիկ — Ս. Ղազար  
13 Դեկտեմբեր 1923

(Շարունակելի)

Տուէք Հայերուն՝ անձնապաշտպանութեան և իրենց սքանչելի ձիրքերը զարգացնելու միջոցները. ու պիտի տեսնէք թէ ինչպէս անոնք իսկոյն պիտի հաւասարին ուրիշ ոեւ եւրոպական ազգի թէ՛ բարոյապէս և թէ մտաւորապէս:

ՄԵԼԻՔՈՆ ԻԱՆ

(1) « ՀԱՆՌԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՆ » 1914, մայիս էջ 282 – 299.

(2) « ԱՆԻ ».

(3) « ԱՆԻ » 1899, էջ 112.